

Тетяна Продан

**Релігійний світогляд Івана Франка:
між приватним і публічним**

Tetyana Prodan

**Ivan Franko's Religious Worldview:
Between the Private and the Public**

Abstract. Ihor Medvid's book *Prophet or Heretic? Ivan Franko's Religious Worldview and His Relationship with the Clergy* is a comprehensive study of the evolution of Ivan Franko's views. The question of Ivan Franko's personal religiosity and his attitude toward the Greek Catholic Church is examined in the broader socio-political context of the period, which was key for the national self-determination of Ukrainians and for the Greek Catholic Church. The author explores Ivan Franko's relationship with the clergy, his analysis going beyond the simplified dichotomy of "atheist – believer." Ivan Franko's personal religiosity is examined in all the complexity and contradictions of human nature, allowing us to see a living person behind ideological clichés. However, the author also does not neglect how Franko's worldview transforms, especially politically, under the influence of modern changes caused by secularism, the affirmation of national identity, and Ivan Franko's involvement in the creation of the Ukrainian national project. The study is based on a wide range of primary and secondary sources: the epistolary heritage of Franko and his contemporaries; the scientific, literary, journalistic, and memoir works of Ivan Franko; the press of that time; and contemporary research by scholars specializing in Franko studies, as well as generally relevant works by historians and philosophers.

Книга історика Ігоря Медвідя «Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством» (Медвідь, 2023) постала на основі дисертації автора, яку він написав під науковим керівництвом історика професора Ярослава Грицака.

Монографія є комплексним дослідженням еволюції релігійних поглядів Івана Франка, яке виходить далеко за межі персональної релігійності знакової особистості. Вже у назві книги поставлене ключове питання дослідження «Пророк чи єретик?», відповідь на яке автор дає, намагаючись, з одного боку, зрозуміти причини амбівалентного сприйняття І. Франка в середовищі греко-католицького духовенства, а з іншого – пропонує вийти за рамки дихотомії «атеїст – віруючий».

Книга розпочинається передмовою історика Ярослава Грицака, яка одразу налаштовує оптику читача на контекст модерних змін, пов'язаних із секулярністю та національною ідентичністю. Називаючи І. Франка «головним модернізатором галицької Русі», який сам пройшов еволюцію від русина до українця, історик зазначає, що «у випадку Франка йшлося про те, як сумістити його модерні ідеї з традиційними цінностями Греко-Католицької Церкви» (Ibid., с. 11). Фактично, це стає ключем до прочитання книги, про що зазначає І. Медвідь, коли пише, що на прикладі особи І. Франка можна вивчати ширші процеси доби.

У вступі до книги І. Медвідь визначає проблемне поле дослідження, до якого належать інструменталізація питання релігійності І. Франка, роль Греко-католицької церкви в українському національному русі та становленні української ідентичності на ґрунті непростого поєднання національного й соціального чинників із релігійним. Своєрідним ключем до книги є авторське визначення терміну «релігійний світогляд» – «комплекс уявлень людини, що стосується присутності або відсутності у всесвіті певного Абсолюту (який традиційно у християнстві називається Богом), його ролі у творенні світу та взаємодії з ним, а також взаємодії носія цих уявлень з Абсолютом» (Ibid., 17). Відтак автор називає світогляд, який розглядає ці питання, релігійним, навіть ті світогляди, які заперечують існування такого Абсолюту (як атеїсти) чи займають нейтральну позицію (як агностики) (Ibid., 18). У такий спосіб дослідник уникає дихотомічної пастки «віруючий – атеїст» і, з одного боку, розглядає питання персональної релігійності І. Франка у всій складності та суперечливості людської природи, що дозволяє за ідеологічними кліше побачити живу людину, а з

іншого – як світоглядно-політичну трансформацію під впливом модерних змін, пов'язаних із секулярністю, утвердженням національної ідентичності та залученістю І. Франка у створення українського національного проєкту. У цій методологічній рамці дослідник шукає відповідь на питання, чому для частини греко-католицького духовенства І. Франко був єретиком і при житті, і після смерті, у міжвоєнний період? Як еволюціонувало це ставлення від часів І. Франка до сьогодення? Як, зрештою, традиція поєднується з модерністю?

Монографія І. Медведя складається з чотирьох розділів, післямови, містить бібліографію дослідження, список скорочень, покажчики імен, топонімів і використаних творів І. Франка. Варто окремо наголосити на значному обсягу бібліографії, яка містить доволі широкий спектр первинних і вторинних джерел. Окрім того, І. Медвідь вводить у науковий обіг до джерельного корпусу франкознавства новий документ – щоденник о. Платоніда Філяса, де міститься інформація про останню сповідь І. Франка та організацію його похорону. Не без об'єктивної критичності до змісту щоденника, дослідник здійснює реконструкцію подій із урахуванням цього історичного джерела наприкінці другого розділу (*Ibid.*, с. 152–173).

Книга розпочинається розділом «Греко-Католицька Церква та український національний рух», у якому І. Медвідь представляє історичний контекст періоду другої половини XIX – початку XX ст., на ґрунті якого формувався релігійний світогляд І. Франка. Дослідник виокремлює два чинники, які мали вплив на формування українського національного проєкту – релігійно-конфесійний і вільнодумний. Передусім автор конкретизує термінологію. Так, зокрема, термін «національний проєкт» автор витлумачує «в позитивному значенні як певної ширшої візії інтелектуалів, якою має бути нація, частиною якої вони себе сприймають» (*Ibid.*, с. 30), а термін «вільнодумство» він розуміє в «значенні світогляду, що протистоїть традиційному християнству і включає в себе різні форми: атеїзм, деїзм, агностицизм, антиклерикалізм тощо» (*Ibid.*, с. 35).

Далі автор розкриває специфіку українського національного проєкту, яка формувалася на ґрунті націоналізму та соціалізму, наголошуючи на ролі Михайла Драгоманова, чий вплив на Галичині втілювався в радикальному русі, провідником якого був І. Франко. Процитувавши історика Романа Шпорлюка: «на єдність української нації було легше дивитися саме із секулярної позиції» (*Ibid.*, с. 34), науковець зосереджується на чиннику вільнодум-

ства й теорії світської релігії в українській історії другої половини XIX – початку XX ст. Тут він спирається на теорію світської релігії історика Еміліо Джентіле, ідеології й концепти, теоретики яких прагнули замінити традиційну метафізичну релігію. На думку І. Медведя, «діячі українського національного руху намагалися дистанціюватися від традиційних релігій, а тому свідомо чи підсвідомо творили власний світський варіант як альтернативу» (Ibid., с. 42). Проблематика релігійно-конфесійного чинника розкривається у спроможності Греко-католицької церкви бути національною церквою, яка би об'єднала українців по обидва боки Збруча. Невизначеність Греко-католицької церкви щодо власної інституційної ідентичності, вважає дослідник, спонукала національно свідомих інтелектуалів, у тому числі І. Франка «позбутись впливу християнського католицького універсалізму, в якому вони, частково не безпідставно, вбачали загрозу як для національного руху, так і для поширення соціалізму» (Ibid., с. 60).

У наступному розділі І. Медвідь розглядає питання персональної релігійності І. Франка та простежує її трансформацію. Дослідник послуговується типологією франкознавця Євгена Нахліка, який виокремлює чотири етапи Франкової еволюції, та розглядає поступову зміну поглядів І. Франка крізь призму «вікової авторевізії» (Є. Нахлік) – «критичного перегляду людиною своїх попередніх поглядів, який настає у зрілому віці» (Ibid., с. 106): 1) «романтичний християнський ідеаліст»; 2) «раціоналістичний соціаліст й критика Церкви» – період «радикального бунту» (Ibid., с. 83); 3) «світоглядна еволюція», що виявила себе інституційно, переходом з Русько-української радикальної партії до новоствореної Української національно-демократичної партії у 1899 р. (Ibid., с. 109); 4) «містично-релігійні візії» – період хвороби. Відповідно до кожного періоду автор докладно аналізує чинники, які впливали на світоглядні переконання, національну й політичну ідентичність І. Франка і який це вияв мало у його творчості й політичній діяльності. У такий спосіб, І. Медвідь обґрунтовує, що питання персональної релігійності І. Франка необхідно розглядати в динаміці життєвих змін. Іншими словами, говорячи про його переконання, варто зважати на те, про І. Франка якого періоду мовиться, чим нехтували різні політичні сили у створенні потрібного їм образу, відсікаючи те, що не вписувалося в ідеологічний канон.

Як наголошує І. Медвідь, у період життєвої зрілості І. Франка чорно-біла гама й ідеалізація певних ідей поступилася виваженій позиції, зокрема відмежування його від соціалістичної ідеології у

марксистській інтерпретації, яка поступово набирала квазірелігійних форм (Ibid., с. 115). Водночас, на думку дослідника, поверненню І. Франка до християнства заважало фарисейство церковнослужителів та заміна справжньої віри обрядовістю (Ibid., с. 118). Автор робить висновок, що внаслідок цього відбулася секуляризація релігійних поглядів І. Франка – «перенесення їх зі сфери публічної <...> у сферу приватну» (Ibid., с. 118), та представляє його як носія нового типу релігійності, яка виникає під впливом модернізації доби, що було незрозумілим для консервативної частини духовенства Греко-католицької церкви. У цьому автор вбачає головний конфлікт, адже модерний тип релігійності І. Франка не вписувався в традиційну форму релігійності, яка передбачала перебування у спільноті віруючих (Ibid., с. 118). Найгостріше це протиставлення щирої релігійної віри, яка не потребує посередника між людиною та Богом, і традиційною релігійністю виявилось в останні дні життя поета у двох подіях: останній сповіді І. Франка та перипетій, пов'язаних із організацією християнського похорону, якими й завершується розділ.

Автор висвітлює ставлення І. Франка до духовенства з позиції бунту поколінь на зламі епох. По-перше, означено новий переломний етап національного руху, який припав на юність та молодість І. Франка – «професорський етап» (1870–1880 рр.). По-друге, наголошено на зміні суб'єктів, провідників національного руху: до цього часу цю роль виконувало духовенство, а нове покоління становило світську інтелігенцію. Дослідник зауважує, І. Франко теж опинився в конфлікті поколінь в середині своєї партії (РУРП), адже належав до «старшого» покоління партійців, які стояли на засадах драгоманівського соціалізму, а «молодші» віддавали перевагу марксизму (Ibid., с. 184–185). Водночас, як наголошує автор книги, вплив духовенства на селян був усе ще визначальним, тому, зокрема, народовці, шукаючи прихильности селянського електорату, змушені були звертатися до духовенства як до посередника.

У ставленні І. Франка до духовенства І. Медвідь розкриває чотири теми, знову ж таки, враховуючи динаміку змін релігійного світогляду І. Франка та його політичної ролі на різних життєвих етапах. Перша – полеміка між радикалами та духовенством у питанні реформи про целібат у Греко-католицькій церкві (далі – ГКЦ), яке по суті було питанням латинізації ГКЦ, а сама дискусія відображала потребу стратегічного компромісу щодо ролі ГКЦ у процесах становлення українського національного проєкту. На думку автора, позиція І. Франка була значно гнучкішою, подеку-

ди йшла врозріз із думкою молодших, більш політично догматичних однопартійців РУРП. Однак чи це був свідомий стратегічний компроміс із церквою, чи тактичний крок, залишається дискусійним питанням. У будь-якому разі, вважає І. Медвідь, І. Франко, не відкидав ролі священників в історії українського народу в Галичині, хоча й мав антиклерикальні упередження до кінця свого життя. Друга – дилема вибору галицьких русинів: віра чи національність, яка у випадку І. Франка розгортається у протистоянні з митрополитом Сильвестром Сембратовичем, як виразників старої та нової політичної парадигми. Третя – взаємини І. Франка з духовенством, що дає можливість побачити в постаті І. Франка риси людини, яка, попри ідейні переконання, не тяжіла до світоглядного догматизму. Четверта – взаємини І. Франка з митрополитом Андреем Шептицьким, представником нового покоління в середовищі ГКЦ, який був готовий до діалогу церкви з модернізмом. Ця тема має продовження в заключному розділі у питанні вшанування пам'яті І. Франка в середовищі ГКЦ.

Підсумовує дослідження висвітлення ідеологічної боротьби у процесі меморіалізації постаті І. Франка в середовищі Греко-католицької церкви та в політичному дискурсі, яка розгортається на шпальтах преси, католицьких часописів і безпосередньо в живих сутичках між політичними опонентами. Автор виокремлює три етапи у становленні культу І. Франка: 1) прижиттєвий, покликаючись на святкування творчих ювілеїв письменника; 2) загострення полеміки щодо його вшанування одразу після смерті; 3) найактивніша фаза та запеклі дискусії у 20-30-ті рр. ХХ ст., особливо у рік відкриття надгробного пам'ятника в 1933 р. (*Ibid.*, с. 292).

У середовищі ГКЦ автор проблематизує питання вшанування І. Франка на основі існування двох альтернативних напрямів – латинників і візантиністів. Для латинників звинувачення в атеїзмі було достатнім аргументом проти вшанування пам'яті І. Франка. Візантиністи нівелювали суперечливість релігійних поглядів І. Франка на користь його культового символічного значення для української нації (*Ibid.*, с. 305). Такої позиції, як стверджує І. Медвідь, дотримувався Андрей Шептицький, який був прихильником розбудови українських національних інституцій. Автор акцентує, що для митрополита Андрея повернення до візантійських коренів та українізація Греко-католицької церкви було не лише реакцією на виклики модерності, а й способом прокласти міст до загального об'єднання з православними. У цьому дослідник убачає інклюзивність стратегії візантиністів у пер-

спективі незалежності та соборності всіх українців (Ibid., с. 318). Полеміка щодо культу І. Франка як національного героя, по суті, була полемікою про роль і місце Греко-католицької церкви в українському національному русі та ролі українців у світі. Саме через призму інклюзивності, наголошує автор, варто розглядати ставлення візантиністів до І. Франка. Визнаючи за ним знакову роль в утвердженні української національної ідентичності, вони більш виважено ставилося до контраверсійності його релігійних поглядів. Дискусія щодо підтримки культу І. Франка між латинниками й візантиністами всередині Греко-католицької церкви віддзеркалювала питання модернізації ГКЦ та її ролі в українському національному русі, зокрема налаштованість візантиністів на українізацію інституції.

Якщо для релігійної спільноти в Галичині дискусію викликало питання бути чи не бути культу І. Франка через звинувачення його в атеїзмі, то в політичному дискурсі боротьба відбувалася за «правильне» трактування образу національного героя. У цій частині розділу І. Медвідь представляє «боротьбу за Франка» у політичному спектрі міжвоєнного періоду Галичини. Тут представлені найбільш типові кліше редукованого образу І. Франка до вимог тої чи іншої ідеології. «Гноблений та багатостраждальний Франко», «Франко-каменяр», «каменяр соціалізму» у лівому політичному крилі. У правому крилі Франка представляли героєм національного пантеону, а будь-які способи репрезентації його як лівого та інтернаціоналіста для націоналістів було «глухом над його пам'яттю». Націоналісти сакралізують образ І. Франка, віддаючи йому роль пророка, ба навіть деміурга, що перетворює «рабів у націю» «по Божій подобі» (Ibid., с. 344). Підсумовуючи огляд дискусій, кількість сконструйованих у різних політичних групах образів, намагання кожної «присвоїти» спадщину І. Франка та нав'язати суспільству власний – «справжній» – образ цього поета, автор книги засвідчує культовість особи І. Франка для тогочасних українців.

У Післямові автор прокладає міст до сучасності, зокрема пояснює й називає причини прихильності сучасного духовенства УГКЦ до постаті І. Франка, на відміну від контрверсійного ставлення до нього в перші десятиліття минулого сторіччя.

Книга І. Медведя виходить за межі франкознавчого дискурсу та водночас не обмежується релігійним, як це може здаватися з назви книги. У цьому, на мій погляд, є її істотна перевага, адже, досліджуючи світогляд І. Франка, еволюцію його релігійних поглядів, публічні реакції на суспільно значущі питання, зокрема

релігійного характеру, свободу релігійних переконань, все це дає уявлення про цілу епоху та її виклики. Звісно, такий підхід не вичерпує дослідницьку тематику, проте авторові вдалося вибудувати рамку дослідження, яка стане в нагоді іншим дослідникам, і не лише франкознавцям. У цьому можна вбачати новизну, адже книга пропонує міждисциплінарний підхід до вивчення постаті І. Франка. Значну увагу приділено ролі Греко-католицької церкви в українському національному русі та її представницькій функції українців у світі, що водночас означало українізацію самої інституції, а відтак зумовлювало внутрішні дискусії й розмежування на дві групи «латинників» і «візантиністів» у питаннях лідерства в українському процесі націєтворення та виборі цивілізаційного вектору. Як слушно зауважує автор, покликаючись на історика Назарія Кіся, те, що сьогодні є очевидним і нероздільним, що в тому числі засвідчує сучасна назва Українська греко-католицька церква, у ХІХ ст. було питанням вибору, який ще потрібно було здійснити. Цей вибір відбувався як на персональному рівні для галицьких русинів – прийняти українську ідентичність, так і на інституційному для ГКЦ. Фокусуючись на суспільно-історичному контексті, автор висвітлює причини й особливості релігійних поглядів І. Франка, який постає в двох іпостасях: публічної особи політика, поета, інтелектуального лідера, та персональної релігійності приватної особи, – в їх динаміці та контроверсійності з тогочасними звичаями. Така подвійна природа людини, мабуть, була і досі є причиною амбівалентного сприйняття знакових постатей у суспільстві, а будь-яка спроба створити культ особи так чи інакше редукує образ до потрібного ідеологічного канону. На мою думку, цінність книги якраз у тому, що в ній демонструється складність феномену людського вибору і в особистій сфері, і в публічній, уникаючи пастки створити ще один «образ» І. Франка – «Пророка» чи «Єретика».

References

Medvid, I. (2023), *Prophet or Heretic? The Religious Worldview of Ivan Franko and His Relations with the Clergy* [In Ukrainian], Publishing House of the Ukrainian Catholic University, Lviv.

Посилання

Медвідь, І. (2023), *Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством*. Видавництво Українського католицького університету, Львів.